

ХІ. Борщак Ілля Львович

Дотепер повільно, але впевнено, часом зі скрипом, все ж таки повертаються на Батьківщину історична пам'ять, творча спадщина багатьох добре відомих у зарубіжних світах вихідців з України. Серед них і наш земляк з Миколаївщини Ілля Львович Борщак.

“Загадковий історик у Парижі” – саме таку дав назву своїй невеличкій статті про вченого з України в грудневому номері 2002 р. часопису “Кур’єр Кривбасу” № 157 миколаївець В.П. Бойченко – член Спілки письменників України, почесний член товариства “Просвіта”, лауреат премій ім. П.Г. Тичини і М.М. Аркаса, він же автор передмови “Писав український державник...” до першої у вітчизняній історіографії комплексної, цілісної і всебічної монографії про Борщака до 110-річчя його народження миколаївського історика, професора В.П. Шкварця, що наприкінці 2002 року побачила світ.

Дійсно, таємниче імено цього українського історика і письменника, в комуністичні часи воно повністю замовчувалося. Водночас зарубіжне українство добре знало І.Л. Борщака. “Енциклопедія українознавства” за редакцією В. Кубійовича (том I) подала окремий фрагмент про нього, а також чотири його статті.¹ Зрештою, уже за “перебудови” з’явилася біографічна довідка М.М. Греська “Борщак Ілько” в першому томі “Української літературної енциклопедії”, в якій, до речі, місцем народження вченого називався Херсон (насправді – смт Березнегувате, що на Миколаївщині. – В.Ш.). Дещо раніше, правда, все ж була лайлива згадка про вченого з Південної України.² А зати́м з’явилася наприкінці 1988 р. газетна публікація з промовистим заголовком “В чі́х руках архів Борщака?” В 1990 р. стисло мовилося про нього і в двох публікаціях того ж професора Київського національного університету ім. Т. Шевченка В. Сергійчука,³ в статті Ю. Джеджули, В. Замлинського і М. Жулинського про Конституцію П. Орлика в газеті “Літературна Україна” від 12 лип-

Ілля Львович Борщак

ня 1990 р.⁴ На цей же час припадає і публікація Ю. Микитенка⁵ про нього.

Одночасно першою суто науковою, проте доступною порівняно вузькому колу фахівців-істориків, стала публікація знаного зі Львова українського історика В.Р. Дашкевича про вклад І. Борщака в історіографію України, з короткими біографічними даними про нього.⁶

Однак вважаємо, що першою доступною нашому широкому загалу читачів і взагалі більш-менш ґрунтовною науковою розвідкою про нашого земляка стала передмова відомого українського історика, львів'янина Ярослава Дашкевича "Ілько Борщак, історик" до першого в Україні збірника історичних есе "Мазепа. Орлик. Войнаровський", випущеного у світ відродженим на той час Львівським видавництвом "Червона калина" знаменного 1991 року. Прикметно, що в цьому збірнику були опубліковані також листи І. Борщака до львівського історика І. Кревецького в 1929-1932 рр. Та й взагалі, на відміну від підсоветської України, в довоєнній Галичині І. Борщак був добре відомий. Він бував у Львові. В Галичині знали його праці, видані в Парижі, водночас чимало з них було опубліковано у польські довоєнні часи у Львові.⁷ Тепер вони поступово перевидаються в Україні, стають дедалі відомішими і в нас, на його батьківщині. 11 вересня 1932 р. у місті Лева він зробив доповідь "Мазепа – людина й історичний діяч" на святочній академії наук т-ва ім. Т. Шевченка "Пам'яті дружини моєї Софії..." Ця упорядкована доповідь, з передмовою про І. Борщака Валерія Шевчука, була опублікована в Київському видавництві "Веселка" у 1992 р. До речі, і Я. Дашкевич, і В. Шевчук писали, що Борщак народився буцімто поблизу Херсона, хоч відстань тепер із смт Березнегувате, райцентру на Миколаївщині, до Миколаєва, як і Херсона, майже однакова – 90-100 км.

Оця невизначеність щодо місця народження І. Борщака (архівні дані не збереглися)⁸ згодом обернулася селищем Березнегувате Миколаївської області, коли О.С. Кухар-Онишко, професор філфаку Миколаївського педінституту (тепер – державний університет), розшукав десь у Москві близьку родичку історика-емігранта, яка й повідомила, що народився і зростав І. Борщак у сільці Нагартата під Березнегуватим. У довіднику "Миколаївська область. Адміністративно-територіальний поділ" (1987) вказано, що з середини 1960-х років село Нагартата входило до складу селища міського типу Берез-

негуватого – райцентру Миколаївщини. Це була з початку XIX ст. типова єврейська колонія (Нагартана перекладається як “вранішні роси”).

14 вересня 1941 р. близько тисячі її мешканців євреїв були розстріляні гітлерівцями, у цьому мікрорайоні Березнегуватого тепер живуть переважно переселенці із західних областей України.

У зв’язку зі скупістю наших знань з означених та інших причин для відтворення історичної пам’яті вважаємо за доцільне подати хоча б фрагментарно біографічні дані визначного земляка.

Борщак Ілля Львович (справжнє прізвище – Баршак, підписувався: Ілько Борщак, роки життя 19.07.1892 – 11.10.1959) народився в слободі Нагартана, нині смт Березнегувате Миколаївської області в родині шкільного інспектора, як сам зазначав, “у православній вірі”. Навчався в Херсонській гімназії, Петербурзькому, Київському і Одеському університетах (істфак і юрфак). Доктор історичних наук, професор Державної школи східних мов у Парижі, директор Архіву української еміграції у Франції, редактор наукового радянськoго журналу “Україна” (вийшло 10 зшитків), дійсний член НТШ у Львові. За свою прорадянську орієнтацію згодом не буде переобраний до останнього.

Після юрфаку Одеського університету в 1914 році – наукове відрадження в Західну Європу. З початком світової війни через Норвегію добрався до Російської імперії, зразу ж попав на фронт до Східної Пруссії, поранення в битві під Танненбергом, шпиталь у Каунасі, затим артилерійське училище в Одесі, Австрійський та Румунський фронти. Після лютневих подій – член Уккради військ Румунського фронту. У червні 1918 р. приїхав до Києва, де був ув’язнений німцями.

З січня 1919 р. – дипломат, був у складі місії УНР в США. З кінця 1919 р. – в Парижі як секретар української делегації на Міровій конференції. З відомих причин залишився там на все життя, був без роботи, в нужді і злиднях. Потім дістав роботу викладача. Став займатися науковими дослідженнями, публіцистикою. Опублікував понад 400 праць, більше десятка книг українською та французькою мовами. Досконалий знавець західних джерел, літератури з історії України. Коло його наукових інтересів – проблеми козащини XVII ст., І. Мазепа і мазепинці, Франція епохи Наполеона, суспільно-політичні рухи в Україні, історія української дипломатії тощо. І все це переважно у специфічному українсько-французькому аспекті.

Був одним із лідерів радянофільського Союзу українських⁴⁵ громадян у Франції (СУГУФ, 1923-1932). Керував при ньому гуртком українознавства. У 1926-1927 рр. під його орудою було товариство Друзів українського кіно. У 1926-1929 рр. видавав у Парижі газету Союзу “Українські вісті”.

За окупації Франції переслідувався нацистами, двічі ув’язнювався майже на рік як співробітник деголлівської преси, керівник українських антифашистських організацій. Затим перейшов на нелегальне становище.

Після Другої світової війни прагнув повернутися на Батьківщину, прийняв радянське громадянство. Дізнавшись, що в Україні знову прибув Л.М. Каганович, відновилися в СРСР репресії, а в Україні ще й лютує голод, після тривалих і важких роздумів повернув паспорт радянському посольству.

Велику допомогу в науковій діяльності давала дружина, німка, уроджена фон дер Лявніц Софія (1891-1932), громадська діячка, перекладачка творів Т.Г. Шевченка на французьку мову. Її мати мала дівоче прізвище Оленич, походила з роду гетьмана Данила Апостола. Незадовго до смерті впорядкував власний архів, деякі матеріали передав Академії наук УРСР.

Весною 1958 р. його розбив параліч, відняло мову. А 11 жовтня наступного року його не стало. Похований у м. Парижі.

Залишив велику наукову та публіцистичну спадщину, розпорошену в десятках видань. Посмертно було видано, зокрема, праці “Україна в Російській імперії XIX – початку XX ст. 1800-1917” (Т. 1. – Торонто, 1963), багато статей в “Енциклопедії українознавства” і англomовній “Енциклопедії України” та ін.

Як уже зазначалося, твори Борщака вперше почали видаватися тільки в незалежній Україні. Вже тепер далеко непоодинокі фахівці підкреслюють, що досліджувати зараз різноманітні контакти і взаємини України (політичні, економічні, дипломатичні та ін.) з країнами Західної Європи, і насамперед з Францією, особливо періоду XVII – початку XX ст., без уважного студіювання праць І. Борщака, застосування їх результатів, висновків у практичному плані, не тільки проблематично, але й іноді просто неможливо.

Вважаємо, що заслугою І. Борщака на довготривалу перспективу залишилася також і популяризація української проблематики у франкомовному науковому середовищі, врешті-решт, самого імені України в найширших громадських колах Франції.

Завдяки зусиллям І.Л. Борщака в Парижі в 1947 р. було опубліковано “Кобзар” Т.Г. Шевченка. Передмову і примітки до нього написав І.Л. Борщак, що само по собі вимагає уваги і оцінок дослідників. До речі, подібний висновок можна зробити щодо перекладів його дружини Софії, зокрема, стосовно її перекладу разом із французьким вченим Р. Мартелем Шевченкового “Яна Гуса”.

Наприкінці 2001 р. Центр українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка і Центральний державний архів громадських об’єднань України видали книгу “Симон Петлюра. Невідомі листи з Парижа як політичний заповіт борцям за самостійну Україну”. Упорядкування, примітки і вступна стаття належать професорові В.І. Сергійчуку.⁹ В ній уперше опубліковані невідомі листи Голови Директорії та Головного Отамана військ Української Народної Республіки С.В. Петлюри, написані ним у 1925-1926 рр. у Парижі. Листи зберігалися у так званому Празькому архіві, вивезеному НКВС у СРСР після Другої світової війни з Чехословаччини. Ці безцінні реліквії національно-визвольних змагань українського народу тільки останнім часом стали доступними для широкого ознайомлення. З 14 листів у трьох мовах йде про І.Л. Борщака, але тільки як про громадсько-політичного діяча. Загальновідомо, як вкрай негативно Петлюра оцінював В.К. Винниченка за його контакти, поїздки (“ходіння в Каносу”) до радянської країни, переговори, готовність співпрацювати з радянською владою, осуд при цьому петлюрівщини тощо. За подібну позицію він давав різко негативну оцінку також М.С. Грушевському та ін. У листі до К.А. Мацієвича¹⁰ про розвиток української справи в еміграції 25 січня 1925 р. Петлюри пише про перший з’їзд місцевої еміграції, який створив свій центр – Генеральну Раду Союзу Українських емігрантських організацій у Франції з людей, що стоять на державницьких позиціях, національно свідомих. При цьому вкрай негативно веде мову за радянофільські погляди і діяльність І.Л. Борщака (здаймо, як за це припинили також його членство в НТШ. – В.Ш.). Однак, мовляв, більшовицькі елементи не розкололи, не перешкодили створенню центру емігрантської організації. “Але цієї гидоти тут мало, та й якістю вона не визначається. За спинами у них Борщак, Галіп,¹¹ але на з’їзд головні риби не відважились явитись, дрібні ж риби не здатні були добитись чогось” (розколоти з’їзд. – В.Ш.).¹²

В іншому листі 1 квітня 1925 р. В. Садовському¹³ С. Петлюра пише, що “Діло” – найстаріша українська газета (1880 р., Львів, з

1925 р. – неофіційне видання УНДО, формувала національно-демократичну думку в Східній Галичині, її власним кореспондентом у Парижі був Борщак) – розпочала акцію проти “петлюрівщини”. “Борщак, як виявилось на перевірку, є продажна бестія. Тепер він одверто стоїть на засадах української більшовицької укр[аїнської] державності”, визнає “благодать Божу” за сучасним Харьковом і рекомендує всім “покорятись” і кинути “раз і назавжди” петлюрівщину... До речі: його моральний кредит серед тутешніх українців – низький. В “Громаді” і взагалі в українському громадському житті жодної участі не бере, коли не вважати за ту слюну, якою він в “Ділі” оббризує тутешні організаційні заходи... Взагалі тутешня публіка з певним застереженням ставиться до дописів “власного кореспондента” “Діла” з Парижа, уважаючи його за морально брудну фігуру”.¹⁴

Нарешті, 26 червня 1925 р. С. Петлюра в листі до В. Садовського про українську справу на міжнародній арені пише про звертання в міжнародні організації щодо голодомору в Україні 1921-1923 рр. Але, “ясна річ, що така спільна акція з Борщакком не можлива. Це брудна особа, що тепер одкрито перейшла до більшовиків і співробітничав в місцевому їхньому органі “Париж[ський] Вестник”. Тип продажний і викликаючий огиду”.¹⁵ Вочевидь, тут занадто емоцій, відгомін міжпартійної боротьби і т.п. Бо й з протилежного боку також лунали вкрай радикальні оцінки, навіть звинувачення С. Петлюри у зраді тощо.

Ґрунтовне слово про І. Борщака як історика сказав у своїй книзі незадовго до своєї смерті визначний український історик в еміграції Олександр Оглоблин.¹⁶ Про причетність та участь І. Борщака в організації збереження особистого архіву В. Винниченка, його малярської спадщини після кончини в 1951 р. не так давно розповідав Г. Костюк у кількох своїх публікаціях у часописі “Кур’єр Кривбасу”.¹⁷

Зазвичай порушимо питання: а що ж зробили земляки-миколаївці в дослідженні історичної спадщини І. Борщака, відновленні історичної пам’яті про нього, поширенні знань про цю далеко непересічну особистість? З нашої точки зору, зроблено чимало. Починаючи з 1993 р., вони опублікували монографію про І. Борщака, 14 статей, у тому числі в матеріалах двох міжнародних і обласній краєзнавчій наукових конференціях, кілька статей в обласних газетах. Одна з перших публікацій – це фрагмент у навчальному посібнику з історії України викладачів кафедри українознавства місцево-

го держуніверситету за редакцією проф. В.П. Шкварця у 1993 р.¹⁸ Пізніше тими ж авторами невеличкий фрагмент було подано в Нарисі історії Миколаївщини.¹⁹ Помітний інтерес викликали у читачів популярні статті миколаївців про історика-земляка в обласних газетах.²⁰

Про повернення історичної спадщини І. Борщака в Україну, на Миколаївщину доповідав В.П. Шкварець у 1997 р. на Міжнародній науково-методичній конференції в Херсоні.

З ініціативи та участі Миколаївської облдержадміністрації до 65-ї річниці утворення області (22 вересня 1937 року) вийшла колективна праця миколаївських науковців, у якій Ю.І. Гузенко подав у рубриці “Визначні постаті краю” фрагмент про І.Л. Борщака.²¹ Уже неодноразово згадуваний В.П. Шкварець опублікував ще ряд навчальних посібників, статей, у яких розглядалися різні проблеми історичної спадщини І.Л. Борщака.²² Кілька його статей з означеної проблеми вийшли з друку в 2003 році.

В грудні 2002 р. побачила світ перша у вітчизняній історіографії комплексна, цілісна і всебічна монографія доктора історичних наук, професора, академіка УАН, заслуженого діяча науки і техніки України, двічі лауреата культурологічної премії ім. М.М. Аркаса (1996 і 2002 роки) В.П. Шкварця “Ілля Борщак. Життя, діяльність, творчість”. Передмову “Писав український державник...” написав В.П. Бойченко. Із словом до читачів “Із пільми забуття” звернувся автор монографії. Її перший розділ присвячено показу життєвого шляху І. Борщака. Його діяльність відображена у другому розділі. “Історична та літературно-публіцистична спадщина Іллі Борщака” – такий заголовок третього і останнього розділу. Крім того, книга має авторське “Замість післямови” та перелік ряду праць І.Л. Борщака і про І.Л. Борщака.

В додатках подано витяги з кількох наукових праць, примітки І.Л. Борщака, ряд фотоілюстрацій, зроблених автором книги.²³

А на початку 2003 р. з’явилася ніби-то можливість навіть уточнити назви і кількість друкованих праць І.Л. Борщака – тобто їх не просто понад 400, як вважали раніше, а 465. Світова комп’ютерна мережа, сайт <http://worldzone.net/international/uahistory/index>, де зберігаються книги, подала їх список саме у такій кількості.²⁴ Можна припустити, що його поява пов’язана з тим, що, виконуючи волю свого покійного вчителя І.Л. Борщака, його учень, тепер добре знайний професор історії з української діаспори Аркадій Жуковський

після кончини вченого передав Академії наук УРСР три його зошити переліку друкованих публікацій з не дуже розбірливим почерком.

У 1924 р. в архівах замку Дентевіль біля Шомон рукопис Орлика під заголовком “De’ duction des droits de l’Ukraine” був знайдений вченим, де було виявлено вперше текст договору І. Мазепи і Карла XII. Цей оригінал і переклад були видрукувані у “Старій Україні” (Львів, 1925). До речі, свого часу цей договір не змогли знайти навіть нишпорки Петра І.

У примітках до книги І. Борщака і Р. Мартеля “Іван Мазепа. Життя й пориви великого гетьмана” (Львів, 1931) звернена увага на ґрунтовну історіографічну базу дослідження, що взагалі було характерним для історика: опрацював архіви Відня, Парижа, Лондона, французького міністерства закордонних справ, а також таке джерело першорядної ваги, як “Діарій” П. Орлика. Водночас використав такі свої опубліковані праці, як “Вольтер і Україна”, “Північна війна і французька дипломатія”, “Мазепа і тодішня французька преса”, “Гетьман Орлик і Франція”, “Дедукція прав України” (у випусках ВУАН і НТШ у Львові), “Пилип Орлик” (видавництво “Червона калина”). Відзначимо, що французькомовну книгу І. Борщака й Р. Мартеля того ж року було видано і в українському перекладі Михайла Рудницького. Принагідно слід підкреслити, що при вивченні, зокрема, історії мазепинців він зробив ряд інших епохальних відкриттів – знайшов документи, інші папери П. Орлика, щоденник його батька, “Вивід прав України”, Бендерську конституцію, нотатки Вольтера та ін.

На наш погляд, цікаво, коли, за яких обставин і як саме творилася книжка про Мазепу. Про це повідав один із авторів, сам Борщак, рецензуючи в своєму журналі “Україна” (Париж, 1950, кн. 4) німецькомовну монографію Б. Крупницького (1942) з мазепинської проблематики. Він вирішив прореагувати на застереження, мовляв, книжка Борщака й Мартеля “знаменита” під літературним оглядом, але малоцінна з погляду наукового. Борщак погодився з такою оцінкою, пояснив, що йдеться про популярний на Заході, у Франції, жанр “романізованого життєпису”. При цій нагоді розповів історію видання.

Так, десь у 1929 р. відомий французький критик і керівник великого видавництва, редактор великого паризького часопису запропонував майбутнім авторам написати “Життєпис Мазепи” для його збірки

50
“Романізованих життєписів”. У відповідь упродовж літа 1930 р. книга була написана. За форму і зміст відповідав він, як писав Борщак, а француз здійснив остаточне її редагування. Взимку 1930 р. редактор збірки рукопис прийняв до друку, одночасно, як водиться, запропонував “деякі незначні зміни”. Так, задля “ефекту” Пасек став “могутнім вельможею”, Мазепа рятував Яна-Казимира, Львів був здобутий Хмельницьким, Павло Алепський зробився “сучасником” Мазепа... Як саме редактор збірки переробив думки авторів, Борщак радив читачам розгорнути їх попередню книгу “Vie de Mazeppa”.

Щоб скористатися з такої зручної нагоди щодо популяризації постаті Мазепа на Заході та ін., Борщак прислухався до порад дружини, яка постійно допомагала йому, свого французького співробітника і доктора В. Панейка погодитися на запропоновані “зміни”. І дійсно, в результаті “ефект”, тобто успіх книги, був надзвичайним. Тільки в архіві Борщака було біля 60 рецензій, переважно прихильних, лише паризьких газет і часописів. У архіві видавництва відзивів було до 150, головним чином з провінції. Як виявилось, жодний читач не зауважив “змін” редактора, звичайно, з причини того, що у Франції нікого не було з таких, хто знайомився б з Мазепою за першорядними джерелами.

Вочевидь, через “зміни” Борщак не хотів видавати українською мовою свою книгу. Проте, як і паризькі радники 1930 р., львів’яни для виходу у світ українського видання скористалися його “патріотизмом” та ін. Прикметно, що в ньому автор все ж зумів випустити передмову й деякі “зміни” французького редактора, якого, до речі, дуже поважав, з яким приятелював і який був щиро упевнений, що мав рацію (див.: Світова комп’ютерна мережа Internet).

Важливо, що останнім часом І.Л. Борщак вперше “появився” в українських енциклопедично-довідкових виданнях.

Так, у позаминулому, 2002, році було видруковано робочий зошит на літеру “Б” майбутньої п’ятитомної “Енциклопедії історії України” (К.: Наукова думка), в якому В.П. Швидкий і В.П. Шкварець уперше в українському енциклопедичному виданні подали статтю “Ілля Львович Борщак”.

Ще один цікавий факт, на наш погляд, який свідчить про повернення ще одного визначного українського дослідника на Батьківщину, утвердження його пам’яті і в рідному краї. До 120-річчя Миколаївської обласної державної універсальної наукової

бібліотеки ім. О. Гмирьова, що відзначалося в листопад⁵ 2001 року, світ побачила “Літературна Миколаївщина в особах: Бібліографічний покажчик” (За редакцією В.П. Бойченка; Склад. Н.П. Полівода. – Миколаїв: Вид-во Ганни Гінкул, 2001). Такий бібліографічний довідник видано в Миколаєві вперше (96 сторінок). Тут подано на сторінках 19-20 досить стислі відомості про Іллю Львовича Борщака: короткі біографічні дані, перелік деяких його творів, літературу про життя і творчість. Вочевидь, на вичерпну повноту покажчик не претендує, бо до нього включені тільки наявні у фондах бібліотеки матеріали, а також ті, що виявлені за допомогою інших бібліографічних покажчиків. Цим пояснюється те, що до довідника не потрапили, зокрема, далеко непоодинокі праці І.Л. Борщака, матеріали про нього, що вийшли з друку в Україні останніми роками. Однак їхні дослідження, на жаль, недостатньо відомі як внаслідок наукової специфіки, так і через несприйняття чи байдужість і лінь чиновного люду, замовчування не без їхньої “мітки”. Адже І.Л. Борщак до останнього часу залишається повністю невшанованим як в Україні, так і на своїй малій батьківщині.

Життєвий шлях, діяльність, творчість і спадщина І.Л. Борщака потребують подальшого вивчення та аналізу, повнішої і об’єктивної оцінки. А це можливо, впевнені, лише при дослідженні і узагальненні, крім вітчизняних, передусім обов’язково французьких, архівних та інших документів і матеріалів. Без використання останніх претендувати на повне, всебічне, комплексне, об’єктивне висвітлення життя, діяльності, творчості І.Л. Борщака, з нашої точки зору, просто не тільки не коректно, але й неможливо, бо буде до того й однобоким.

---

¹ Див.: Енциклопедія українознавства / Головний редактор проф., д-р Володимир Кубійович. – Львів, 1993. – Т. 1.

² Див.: Голобуцький В. Про одну легенду з історії України XVII ст. // Український історичний журнал. – 1985. – № 4.

³ Див.: Сергийчук В. В чьих руках архив Борщака? // Комсомольское знамя. – 1988. – 16 грудня; Його ж. Запорожці за Дунаєм, Віслою, Рейном // Всесвіт. – 1990. – № 6.

⁴ Див.: Джеджула Ю., Замлинський В., Жулинський М. Перша, народна, демократична. Угода та Конституція Пилипа Орлика // Літературна Україна. – 1990. – 12 липня.

⁵ Див.: Микитенко Ю. Слідами однієї забутої полеміки // Слово і час. – 1990. – № 6.

⁶ Див.: Дашкевич Я.Р. Ілько Борщак і його вклад в історіографію України // Вісник Київського університету. – 1990. – Вип. 32.

⁷ Борщак І. Ідея Соборної України в Європі в минулому. – Париж, 1923 (Репринтне видання. – Львів, 1990); Його ж. Гетьман Пилип Орлик і Франція. – Львів, 1924; Його ж. Вольтер і Україна // Україна. – 1926. – № 1; Його ж. Шведи на Україні і французька дипломатія. – Львів, 1930; Його ж. Шевченко у Франції. – Львів, 1933; Його ж. Наполеон і Україна. – Львів, 1937; Його ж. Карпатська Україна в міжнародній політиці. – Львів, 1938 та ін.

⁸ У Державному архіві Миколаївської області (вул. Московська, 1) будь-які матеріали про І. Борщака відсутні. Не збереглися також книги реєстрації новонароджених та інші матеріали поселення Нагартави до 1925 р. В книгах реєстрації з населених пунктів Березнегуватського та сусідніх районів таке прізвище (Барщак, Борщак) відсутнє. Зустрічаються тільки подібні (Борщ).

⁹ Петлюра Симон. Невідомі листи з Парижа як політичний заповіт борцям за самостійну Україну / Упорядкування, примітки, вступна стаття В.І. Сергійчука. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001.

¹⁰ Мацієвич Кость Андріанович (1873-1942) – державний і громадський діяч, агроном, родом з Київщини. В 1917 р. – товариш генерального секретаря земельних справ Центральної Ради, працював над проектом земельної реформи в Україні. В 1918-1919 рр. за дорученням Директорії УНР вів переговори з представниками Антанті, був міністром закордонних справ УНР. У 1919-1923 рр. – посол УНР у Румунії. З 1923 р. – в еміграції в Чехословаччині, був професором Української господарської академії в Подєбратах, активний сучасник громадсько-політичного життя української еміграції в цій країні.

¹¹ Галіп Артем (1887-?) – адвокат з Буковини. У 1918 р. – товариш міністра закордонних справ Української держави, потім – в еміграції. Займав радянсько-польську позицію, був вороже налаштований до польської окупаційної влади на західноукраїнських землях. В українських колах за кордоном не виключали можливості участі Галіпа у замаху на С.В. Петлюру.

¹² Петлюра Симон. Невідомі листи з Парижа як політичний заповіт борцям за самостійну Україну. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – С. 19.

¹³ Садовський Микола (справжнє прізвище – Тобілевич (1856-1933) – громадський діяч, актор і режисер, брат І. Карпенка-Карого і П. Саксаганського, родом з Миколаївщини. В 1906 р. створив у Полтаві перший український стаціонарний театр, який згодом переїхав до Києва. В 1917-1918 рр. працював головним уповноваженим у справах народних театрів УНР, згодом переїхав до Галичини, а в 1921 р. – до Ужгорода, де очолив театр “Просвіта”.

¹⁴ Петлюра Симон. Невідомі листи з Парижа... – С. 27.

¹⁵ Там само. – С. 56.

¹⁶ Див.: Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Редактор Любомир Винар. – Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995.

¹⁷ Див.: Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. Книга друга // Кур’єр Кривбасу. – 2000. – № 123 (лютий); Там само. – 2000. – № 124 (березень).

¹⁸ Борщак Ілько // Історія України в особах / За ред. проф. В.П. Шкварця. – Миколаїв, 1993 – Частина друга.

¹⁹ Див.: Шкварець В.П., Мельник М.Ф. Миколаївщина: погляд крізь століття: Нарис історії. – Миколаїв, 1997.

²⁰ Див., наприклад: Кухар-Онишко О. Пісня про незнищенність // Рідне Прибужжя. – 1997. – 19 липня.

²¹ Гузенко Ю.І. Визначні постаті краю. Ілько Борщак (1892-1959) // Миколаївщина: літопис історичних подій. – Миколаїв, 2002.

²² Див.: Шкварець В.П. Ілько Борщак з Миколаївщини – визначний історик і публіцист, патріот України – повертається до земляків, на Батьківщину // Вересень – 1997. – № 1.; Його ж. Борщак Ілько // Корифеї української науки: Нариси про видатних діячів науки і техніки. До 135-ї річниці створення Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. – Миколаїв, 2000; Його ж. Історична спадщина Ілька Борщака з Миколаївщини – визначного історика і публіциста, патріота України повертається в Україну, до земляків // Заселення Південної України: проблеми національного і культурного розвитку: Наукові доповіді. Міжнародна науково-методична конференція, 21-24 травня 1997 р. – Херсон, 1997. – Частина друга; Його ж. Історія рідного краю. Миколаївщина: погляд крізь віки: Історико-краєзнавчий нарис-посібник. – Миколаїв, 2002; Його ж. Ілько Борщак // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. IV Миколаївська обласна наукова краєзнавча конференція “Наукові дослідження з усіх сфер і галузей України в контексті історичних проблем”. Березень-квітень 2002 р. – Миколаїв, 2002 та ін.

²³ Шкварець В.П. Ілля Борщак. Життя, діяльність, творчість. Монографічне дослідження. З додатком праць І. Борщака. – Миколаїв: Вид-во ТОВ Від; МДГУ ім. П. Могили, 2002. – 136 с.; 16 с. іл.; Шкварець В.П., Мельник М.Ф. Історія рідного краю. Миколаївщина. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2003 та ін.

²⁴ Крім уже поданих нами раніше, назвемо ще декілька робіт І.І. Борщака з цього списку: Бібліографічні мандрування // Книга. – 1921. – № 1; Звідомлення з дослідів в архівах Європи // ЗНТШ. – 1906-1907. – Т. 74-75; Мазепа. Людина й історичний діяч // Там само. – 1933. – Т. 152; Іван Мазепа. – К., 1991 (у співавторстві з французьким істориком Рене Мартелем); Українці в Сорбонні // Українська трибуна. – 1922. – № 12; Хмельниччина й тодішня французька преса // Там само. – 1921. – 16-17 грудня; Шведчина в тогочасній французькій пресі // Українські вісті. – Париж, 1927. – Ч. 36; Шведчина й французька дипломатія // ВУАН. Історична секція. – К., 1928. – Т. 27.